

культури, індивідуалізуються через її призму в залежності від певних правових і політичних традицій і географічних особливостей території, на якій вони «культивуються».

Правова і політична культура, впливаючи на правові і політичні процеси в суспільстві та державі, показують себе як складні багатофункціональні явища, які направлені на виконання певних завдань. В цій зв'язі необхідно проаналізувати, як саме соотносяться функції правової і політичної культури, як вони впливають на суспільні процеси в державі та суспільстві, в регулюванні суспільних відносин.

Ключевые слова: функция, правовая культура, политическая культура, глобализация, моделирование

Summary

Minkovich-Slobodyanik O. Correlation functions of the legal and political cultures.

In this article we made an attempt to determine the level of correlation functions of the legal and political culture, to characterize their content and value.

The legal and political culture is the spokesman of the achievements of the society at a certain stage of its formation and development, it is constantly transforming part of our existence, they are essential from the general culture that through their lens individualized depending on certain legal and political traditions and geographical features of the territory in which they are cultivated.

The legal and political culture affecting the legal and political processes in society and the State to show itself as a sophisticated multi-functional phenomena, directed to perform certain tasks. The function is intended, firstly, to reveal the role played by one or another social system as a whole; and secondly, to discover the relationship between different social systems, processes expressed in the functioning of its individual elements; thirdly, to explain and understand the causes of the social action, which is subject to standardization and regulation by certain norms and controlled by social institutions.

Key words: function, legal culture, political culture, globalization, simulation, ideology.

УДК 347.965:342.1(477) «19/20»

І. Я. СЕМЕНЮК

Іван Ярославович Семенюк, кандидат юридичних наук, старший викладач Львівського державного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКИМИ АДВОКАТАМИ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НАД ЧЛЕНАМИ УВО

Проблематика дослідження зумовлена характером суспільно-політичних змін, які відбулись в історії українського народу. Законодавство 30-х років минулого століття визначало те, що український народ живе в демократичній державі, де формувались органи влади та управління, діяльність яких мала б ґрунтуватися на принципі законності, а людина, її права і свободи, є найвищою цінністю. Однак реальні обставини склались по-іншому. Правоохоронна система держави не повноцінно забезпечувала відновлення порушених прав громадян. Це стосується як правосуддя, в рамках якого здійснювався захист у суді, так і судочинства, що було під об'єктивом критики адвокатів. Таке становище пояснюється тим, що далеко не повною мірою враховується історичний досвід українських адвокатів у період політичних судових процесів 30-х років ХХ ст., як і їх внесок у розвиток громадської правосвідомості. Такі аспекти адвокатської діяльності є актуальними для науково-практичного дослідження й сьогодні.

Інститут адвокатури пройшов становлення, відображене в писаному праві держави. Цими питаннями займалися такі правознавці, як І. Гловацький, З. Книш, А. Бойков, О. Святоцький та інші.

Період 1918–1926 рр. характерний об'єднанням переважної більшості українських адвокатів у Союз Українських Адвокатів, значна частина яких брала участь у політичних судових процесах. У своїх спогадах, які вийшли окремим виданням, д-р С. Шухевич наголосив на тому, що серед загальної кількості правників, які брали регулярну участь у справах за подібні злочини, «було нас п'ять у Львові, що виступали в усіх великих, а то й менших процесах. Були ними: д-р Глушкевич, д-р Старосольський, д-р Ганкевич, д-р Шухевич, д-р Шевчук»¹.

Мета даної статті полягає у виявленні особливостей захисту українськими адвокатами у судових процесах 1930-х років.

Справою визнання для молодого правника В. Старосольського в перші роки судової практики стала кримінальна справа проти М. Січинського за вбивство губернатора Потоцького, яка розглядалась у Львові у 1908 р., поряд із відомими адвокатами (К. Левицький, Т. Окуневський, В. Загайкевич).

Неодноразово виникали суперечки про жертвовність адвокатів при участі в судових процесах політичного характеру. Систематична неправда, поширена у суспільстві, про відсутність бажання обороняти політичних в'язнів провокувала антисимпатію населення. І. Гловацький у такому випадку цитує В. Старосольського, адвоката і доктора права, який зазначав що «проти українських адвокатів воюють систематично брехнею...»².

Масові арешти та судові процеси, більшість з яких мала політичний характер, були пов'язані з діяльністю УВО та ОУН. Одним із перших таких процесів був судовий процес щодо 19-літнього абсолювента української львівської академічної гімназії М. Лемика («Постріл на захист мільйонів»), який мав виконати атентат (вбити посадову особу) на советського консула у Львові. У жовтні 1933 р. у Львові почався судовий процес проти М. Лемика. За декілька днів до початку судового процесу захищати підсудного зголосилися усі українські адвокати у Львові на чолі із доктором Левицьким. Польський суд категорично виступав проти того, щоб на лаві адвокатів засіла така велика кількість оборонців, і головним чином тому, що недавно перед тим між ССРСР і Польщею було підписано пакт про ненапад. І така «маніфестаційна» участь адвокатів, на думку польського суду, позначилась на польсько-советських міждержавних взаєминах. До оборони допущено лише професора д-ра В. Старосольського, д-ра С. Шухевича та д-ра С. Біляка (мав заступати Старосольського через хворобу останнього на той час). Судовий процес проти Лемика викликав сенсацію у всьому світі. Безперечно цікавим є те, що до оборони Лемика перед судом зголосився навіть один поляк (адвокат Пасхальський з Варшави).

У процесі провадження у таких судових справах адвокати зазнавали обмежень. Практично всі судді були за національністю поляками, саме це й пояснює їх ставлення до українців – як підсудних, так і їх оборонців. У всіх судових процесах до уваги судом не було взяти багато порушених адвокатами питань, які мали чимале значення для вирішення справи. У справі проти М. Лемика д-р С. Шухевич виносив такі питання: чи відомо свідку, які замки у консуляті, на якому правовому акті ґрунтується ставлення росіян та українців, чи відомо, хто такі Хвильовий та Скрипник. Судом було відкинуто практично всі запити про отримання відомостей за колективізацію та голод. Усі питання захисту були проігноровані суддями, що грубо обмежило оборону та ускладнило ситуацію для підзахисних. Разом із тим адвокати спеціально задавали такі звернення для того, щоб останні достукались до свідомості українського суспільства, суддів-поляків, усіх не байдужих до вирішення даної ситуації.

Дисциплінарний сенат адвокатури при Найвищому Суді, а також Начальна рада стежили за дотриманням адвокатами вказівок із наголосом на політичному характері судових справ. Неприпустимим було виявлення будь-яких дій з невдоволення вироком у справі, оскільки такі дії розцінювались як виступ проти правосуддя.

18 листопада 1935 р. у Варшаві розпочався судовий процес над членами ОУН. Він викликав жвавий інтерес в Європі та Північній Америці. Польська влада намагалася показати себе перед західним світом демократичною та правовою державою, дозволяла публікувати у пресі промови підсудних і матеріали процесу. Було передчуття тріумфу остаточного розгрому організаційного апарату ОУН та припущення, що промови її членів, які співпрацювали зі слідством, остаточно знищать авторитет організації в українському суспільстві. Незважаючи на це, самій організаційній структурі ОУН уже було завдано дуже вагомому удару.

У своїй праці, яка носить однойменну назву із розпочатим політичним судовим процесом у Варшаві, Зеновій Книш зазначив, що «Варшавський процес був драмою, а не плиткою комедією. І тішуся, що в присуді за вбивство Перецького не було присуду смерті»³.

Володимир Горбовий, Ярослав Шлапак, Лев Ганкевич, Олександр Павенцький – одні із найкращих оборонців-адвокатів, які виступили на захист учасників національно-визвольного руху в Західній Україні, членів УВО та ОУН у даному судовому процесі.

Відомо, що при виконанні своїх обов'язків як представника у судовій справі будь-який професійний юрист «співпрацює» з існуючою системою правосуддя, тим самим виконуючи важливу суспільну функцію – захист прав і інтересів пересічних громадян, юридичних осіб, надання їм правової допомоги. Своїми діями впливає та певною мірою спричинює реформування правової системи держави, що є важливим компонентом на етапі її творення.

Про це пише Степан Шухевич: «...варшавський прокурор Желенський в акті обвинувачення викликав як свідків в суд мене і доктора В. Старосольського (відповідно до чинного законодавства свідок не мав права обороняти підсудного – *авт.*). Мету такого поступку пізніше відверто пояснив львівський прокурор Прахтель-Морав'янський у приватній розмові: «То дивно, що варшавський прокурор боїться львівських адвокатів, а тому покликає їх на свідків, щоб позбутися їх із залів розправ...»⁴.

У процесі судового провадження у Варшаві на лаву підсудних сіло 12 членів ОУН, серед яких був і Степан Бандера. Справа Варшавського окружного суду протягом двох місяців набрала широкого розголосу не лише в Україні та Польщі, а й у цілому світі. Прокуратура Варшавського апеляційного суду звинувачувала: Степана Бандеру – у приналежності до ОУН і в тому, що він, будучи Провідником Крайової Екзекутиви, дав наказ Григорієві Мацейку вбити міністра внутрішніх справ Польщі Перацького; Ярослава Карпинця – у виготовленні бомби; Миколу Лебеда і Дарію Гнатківську – у підготовці атентату (розвідка про час, місце й найсприятливіші умовини для виконання акту); Миколу Климишина – у придбанні складників для бомби, яку виготовив Ярослав Карпинець, і за безпечне перевезення тієї бомби до польської столиці; Богдана Підгайного – за контакти Мацейка з Бандерою, видачу Мацейку пістолета «Гіспано» (калібр 7,65 мм) з набоями та за зв'язки з іншими організаторами атентату; Івана Малюцу – у тому, що проводив розвідку для підготовки атентату, і за те, що передавав гроші та інструкції для Лебеда і «робив старання», щоб полегшити втечу Мацейкові; Якова Чорнія, Євгена Качмарського, Романа Мигалья, Катерину Зарицьку і Ярослава Рака – у допомозі Мацейкові втекти й уникнути покарання за виконаний атентат. З акту обвинувачення стало відомо, що 15 червня 1934 р. бойовик ОУН Григорій Мацейко вбив польського міністра внут-

рішніх справ Перацького пострілом із пістолета під час того, коли міністр входив на обід до «Товариського клубу» на вулиці Фоксаль.

Перед початком розгляду справи у суді адвокат та доктор права Кость Левицький провів нараду Колегії оборонців у Львові, де обговорювались усі можливі тактики оборони, згодом реалізовані в процесі. Такі наради скликалися за потребою, чого вимагали складність та завдання у веденні певної справи. І це, варто признати, давало свій результат – позитивний для оборонців.

Із самого початку розгляду справи у Варшавському суді процес набув забарвлення «політичної демонстрації». Він ускладнювався й тим, що провадження здійснювалося польською мовою. Коли головний підсудний Степан Бандера заявив, що знає польську мову, але йому, як і іншим, належно говорити рідною, українською, мовою, голова суду заборонив йому це робити. Мотивування – у польських судах допущено провадження лише польською, за винятком східних воєводств.

Згідно з письмовими джерелами, полковник Євген Коновалець передав інструкцію до адвоката В. Старосольського: «Справу треба поставити ясно й визнати, що міністра вбили члени ОУН, не треба йти на будь-яке крутіство, бо воно не годиться у такій поважній справі...»⁵.

На судовому процесі у Варшаві 1935–1936 років Володимир Горбовий, який зголосився до оборони відразу, як стало відомо про таке штучне усунення колег, виступив захисником крайового провідника ОУН Степана Бандери, Я. Чорнія, Є. Качмарського.

Сторону обвинувачення зайняли відомі польські прокурори: прокурор варшавського апеляційного суду Рудніцкі, прокурор Желеньські (колишній журналіст). Акт обвинувачення опрацьований обома, але поведінка та зміст промов були різними – Рудніцкі спромігся зберегти повагу до себе самого і до підсудних, Желеньські при кожній нагоді висказував «негатив» польського шовінізму та оптимізму. Одним словом, звинувачення було в «належних» руках.

Адвокат В. Горбовий спростував посилення польських прокурорів на те, що українська церковна ієрархія осудила вбивство І. Бабія з рук ОУН за прислужування ворогам в стані страху ОУН. Зрозуміло, що кожний християнський єпископ повинен засуджувати вбивство. Переконливим у цьому випадку є знання польських правників українських судових справ протягом Варшавського процесу. Такі знавці визнавали, що – ОУН масова організація і користується народною симпатією. Процес почав набувати відтінку розширення націоналістичних ідей організації українських націоналістів. Своїми питаннями адвокати представляли перед суддями картину діяльності організації, ідейні погляди та мету, до якої прагнули. На питання Володимира Горбового про діяльність організації С. Бандера відповів: «Бойова діяльність Організації є лиш фрагментом. Ми займаємося всесторонньою пропагандистською діяльністю серед всіх, і своїх, і чужих». На питання Горбового, з яких сфер діяльності рекрутувалися члени ОУН, Бандера відповів: «З усіх, без огляду на своє становище»⁶. Позиція та мета організації в результаті такими відповідями була повністю з'ясована, що преса слово в слово часто доводила до свідомості читачів.

Становище українських адвокатів на процесі було далеко не просте. Оскільки процес мав відношення до політичних подій того часу, правники прагнули виразити це більш яскраво. Свідкам, прокурорам адвокати ставили відповідного характеру питання. Польські судді, як і сторона обвинувачення, знаючи про характер судового процесу щодо українського народу, намагались перешкодити спробам оборонців визначити «хижість і спротив до українців».

Судова система до українського народу виражала у всьому, зокрема, в процесі розгляду судової справи проти С. Бандери та товаришів. Як зазначав у своїй статті кореспондент газети «Новий Час», Володимир Горбовий «кинув» в адресу суддів, сторони обвинувачення, наступне: «Помилка людини може бути виправдана, але помилка органу справедливості – ні»⁷. Фраза була настільки різка, що не звернути увагу на таку тезу просто було неможливо. Такі дії виражались у накладенні штрафів на адвокатів.

Відданість адвокатів своїм внутрішнім переконанням та ідеям суспільства на Варшавському, а пізніше на Львівському судових процесах давали заряд оптимізму підсудним та усім присутнім.

Безперечно, всі без винятку оборонці знали, що частина їх запитань не буде допущена, але вони навмисне ставили їх, щоб ті були висвітлені на сторінках преси, аби підкреслити політичний характер процесу. Наприклад, при запитанні підсудних, коли ОУН здобула серед українського народу такий вплив, або ж – чи тільки діє на території Польщі український націоналізм і чи охоплює всі етнографічні землі, суд просто не дозволив відповідати на такі питання. У кожного українця в його свідомості залишалось те, що ОУН має великий вплив серед українського суспільства.

Із впевненістю можна вважати, що судовий процес у Львові був продовженням широковідомого Варшавського процесу ОУН. Здовго до початку Львівського процесу у пресі появились записи про новий політичний процес. Стало відомо, що прокурор викликав 35 свідків, серед них були «одні полісмени та кілька судових експертів».

Неодноразово при провадженні у політичному судовому процесі голова трибуналу переривав промову чи спробу довести, спростувати відомості, подані стороною обвинувачення. З'ясування співжиття польського та українського народів, наголошення на особливостях саме політичних судових процесів, мовне питання, проблема імперіалізму українських націоналістів та взаємовідносин ОУН з іншими державами так і залишились не висвітленими повноцінно, як цього прагнули оборонці.

У процесі провадження в даній судовій справі невідомим чином постали відомості з «Архіву Сеника», що його, як черговий доказ сторони обвинувачення надала прокуратура. У своєму виступі на судовому засі-

данні доктор В. Старосольський зазначив, що наявні в матеріалах згаданого архіву відомості про факт отримання захисниками С. Шухевичем, С. Шевчуком та ним особисто коштів не відповідають дійсності. Усі обронці підтримали позицію фальсифікації відомостей архіву Сеника, оскільки на одних матеріалах були нечіткими підписи, на інших – відомості. Матеріали даного архіву тривалий час знаходились в руках польської поліції, а згодом були передані до Львівського суду – в якому пробули невідомий час. Такі спроби фальсифікації доказів, різноманітні закиди на адресу захисту були лише спробами усунути хоча б когось з числа правників.

На відміну від Варшавського процесу, який журналісти описували як «німий», у Львові польський процесуальний кодекс дозволяв в'язням відповідати рідною мовою, проте акт обвинувачення все ж прочитано польською. Суд мотивував це тим, що клопотання про зачитування обвинувачення українською мовою повинно було б податись ще до закінчення слідства. Газети подавали інколи майже слово у слово те, що говорили підсудні. Достатньо було підібрати газету того часу – і перед очима повна інформація про те, що таке Організація Українських Націоналістів, які її ідеологія, політично-програмові постанови, діяльність і навіть те, що підкреслюється у вимогах до кожного члена ОУН. Тобто, які моральні засади членства і що береться в основу виховання високоїдейних, відданих і жертвних борців за вільну Україну, за її державну суверенність.

У своїй черговій статті історик Іван Кедрин так описує особливість участі українських адвокатів у судових політичних процесах проти членів УВО та ОУН: «д-р Лев Ганкевич любив орудувати цитатами з польської літератури, а д-р Степан Шухевич чи д-р Маріян Глушкевич відзначались особливою петицією – Володимир Старосольський уводив у свою оборону підсудного (члена ОУН) елемент філософії і психоаналізу та аналізу польського карного кодексу на тлі староримського права чи кодексу Наполеона»⁸.

Пізніше, при висловленні протесту проти звинувачень польських прокурорів та обмежений доступ українських адвокатів до участі у справі, Володимир Старосольський сказав: «... ми з'явилися тут, щоб дати свідоцтво правді, щоб сповнити той обов'язок, який лежить на українцеві – адвокатуві, коли він є членом (українського) суспільства»⁹.

В. Горбовим зазначено факт існування угоди про видачу речей та осіб між Польщею та Чехо-Словаччиною, а також про відсутність будь-яких доказів про направлення поданих прокурором актів вилученого архіву ОУН, методом, зазначеним в угоді. Ця обставина, підтримана всіма правниками, була досить сумнівною, суд цього не врахував. Для захисту використовувались відомості українських часописів «Діло», «Новий Час», «Наш клич», що видавались протягом серпня 1933 р., як доказ протесту проти штучного голодомору в Україні, спричиненого політикою Москви. При вступі до судової промови В. Горбовий особливо яскраво та доступно, для усіх присутніх в залі суду, пояснив обставини розростання українського націоналістичного руху – УВО та ОУН, відродження української державності.

Загальноприйнятою в юриспруденції є позиція, згідно з якою забезпечити надійний захист прав та свобод людини і громадянина може лише судова система, яка діятиме вніятково на засадах, визначених Конституцією: законності; рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласності судового процесу; змагальності сторін; додержання презумпції невинуватості в умовах незалежності й недоторканності суддів; є відкритою, демократичною і справедливою. Проте безпосередня участь адвокатури у таких судових засіданнях дозволяє всебічно представити та захистити права і законні інтереси сторін.

Таким чином, вироки польських судів щодо українців, обвинувачених у державній зраді та інших злочинах проти Польщі, вчинених на території Східної Галичини, були незаконними, оскільки за нормами міжнародного права Польща у цей період на українських землях була тимчасовим окупантом.

¹ Шухевич С. Моє життя: спогади. – Лондон: Видавництво Української Видавничої Спілки, 1991. – С. 507.

² Гловацький І. Ю. Етнічні норми професійної діяльності адвокатів Польщі в 20–30 рр. ХХ ст. // Правова держава. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 13. – К.: АН України: Інститут держави і права ім. М. В. Корецького. – К., 2002. – С. 509.

³ Книш З. Варшавський процес ОУН: на підлозжі польсько-українських відносин тієї доби. Том 2 // Науково-дослідний інститут імені О. Ольжича. – Торонто: Срібна сурма, 1986. – С. 41.

⁴ Шухевич С. Вказана праця. – С. 511.

⁵ Там само. – С. 513.

⁶ Книш З. Вказана праця. – С. 95.

⁷ ЦДДА у м. Львові. Ф. 371. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 136.

⁸ Кедрин І. Володимир Старосольський (у 100-річчя народин) // Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка. Том 210: історично-філософська секція. Володимир Старосольський (1878–1942) / Редактор: Уляна Старосольська. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1991. – С. 390.

⁹ Там само. – С. 112.

Резюме

Семенюк І. Я. Особливості здійснення захисту українськими адвокатами у політичних процесах над членами УВО.

У даній статті досліджено особливості надання правової допомоги та здійснення захисту адвокатами у судових процесах у Східній Галичині 30-х років ХХ століття.

Ключові слова: адвокат, право, інститут адвокатури, судовий процес, правосуддя.

Резюме

Семенюк И. Я. Особенности осуществления защиты украинскими адвокатами в политических процессах над членами УВО.

В данной статье исследованы особенности предоставления правовой помощи и осуществления защиты адвокатами в судебных процессах в Восточной Галичине 30-х годов XX столетия.

Ключевые слова: адвокат, право, институт адвокатуры, судебный процесс, правосудие.

Resume

Semeniuk I. Peculiarities of the protection of Ukrainian lawyers in political processes over the members of the UHV.

In this article the features of the provision of legal aid and the protection of lawyers in court proceedings in Eastern Galicia of the 30s of the twentieth century were researched.

Key words: lawyer, law, institute of advocacy, litigation, justice.

УДК 342.71-054.7

І. Д. СОФІНСЬКА

Ірина Дмитрівна Софінська, кандидат юридичних наук, докторант Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

ГРОМАДЯНСТВО ТА МІГРАЦІЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ, КОНСТИТУЦІЙНІ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Світ, незважаючи на перманентну глобалізацію та повсюдну міграцію, ще не готовий до вимушеного переселення людей у зв'язку зі зміною клімату (викликану глобальним потеплінням, виверженням вулканів, підвищенням рівня світового океану і затопленням узбережжя, ураганами, посухами, повеннями, які спричиняють втрату врожаю, прісної води, посилення безробіття та голод місцевих мешканців) як із реальною загрозою для реалізації права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Ми ще не готові ні до філософсько-правового сприйняття «вимушеного переселення людей у зв'язку із зміною клімату», ні до його визначення у законодавчій площині, насамперед на міжнародно-правовому рівні. Навіть незважаючи на те, що відповідно до повідомлень Міжнародного моніторингового центру переміщень станом на кінець 2016 р. 24,2 млн осіб у 118 державах світу можуть вважатися переміщеними особами внаслідок кліматичних змін¹.

Аналізуючи конституційність права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, слід зазначити, що станом на 2012 р. 177 із 193 держав-учасниць Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) визнають таке право людини у своїх конституціях². Серед них – Аргентина (ст. 41(1)), Бельгія (ст. 23(3(4))), Бразилія (ст. 225), Греція (ст. 24), Грузія (ст. 37(3)), Естонія (ст. 5, 53), Індія (ст. 21), Колумбія (ст. 79), Перу (ст. 2(22)), Угорщина (ст. 20(2)), Хорватія (ст. 69(2)) тощо. Окремо варто підкреслити, що першими державами у світі, які на конституційному рівні закріпили право людини на безпечне для здоров'я довкілля, стали Португалія у 1976 р. (ст. 66) та Іспанія у 1978 р. (ст. 45).

Відтак, і в Україні право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля є невід'ємним та невідчужуваним, належить до особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її природне існування та передбачене у ст. 50 (ч. 1) Конституції України 1996 року³. Абсолютно зрозумілим та законодавчо визначеним є те, що кожна людина (громадянин України, іноземець, біженець, шукач притулку чи особа без громадянства) має право на відшкодування шкоди, завданої порушенням цього права⁴.

Додатково у державах, які на конституційному рівні закріпили право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, існує законодавство у сфері довкілля та ефективно функціонує судовий захист у випадку порушення цього права, є підписані й ратифіковані міжнародні угоди. Окремими державами, що не визнають конституційність права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля є Австралія, Афганістан, Камбоджа, Канада, Китай, Кувейт, Лаос, Ліван, Малайзія, М'янма, Нова Зеландія, Оман, Північна Корея, США (незважаючи на те, що Конгрес США ще в січні 1970 р. прийняв Національний акт про екологічну політику, а у 1996 р. була невдала спроба внести відповідну конституційну поправку), Японія тощо⁵. Франція «пішла» ще далі у контексті конституційного закріплення екологічних прав людини. У 2001 р. тодішній Президент Франції Жак Ширак подав пропозицію прийняти Хартію довкілля і, попри певний скептицизм, Конгрес прийняв 1 березня 2005 р. конституційний закон № 2005-205 «Про хартію довкілля», у ст. 1 якого йдеться про те, що «кожен має право жити в безпечному (усталеному) для здоров'я довкіллі»⁶.